

Conscience gecanoniseerd

Philip Vermoortel, KU Leuven

Samenvatting

Hendrik Conscience behoorde tijdens zijn leven zowel in binnen- als buitenland tot de meest populaire schrijvers. Die populariteit heeft geduurd tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Sommige van zijn werken hielden nog even stand als kinderliteratuur, maar tussen de twee wereldoorlogen is het met Conscience's populariteit in versneld tempo bergaf gegaan en tegenwoordig is er nagenoeg niemand meer die hem nog leest. In deze bijdrage wordt naar de oorzaken daarvan gezocht. Leidraad hierbij vormt het essay *Wie was Hendrik Conscience?*, dat Albert Westerlinck in 1983 publiceerde met de bedoeling de belangstelling voor Conscience nieuw leven in te blazen. Een aantal vaak genoemde problemen met het werk van Conscience zoals de verouderde taal, het zeer romantische discours, de kwaliteit van zijn werk en de oppervlakkige psychologie worden kritisch onder de loep genomen en in de meeste gevallen ook weerlegd. De conclusie is dat Westerlinck nog veel te voorzichtig is geweest en dat de meeste Vlamingen gewoon niet geïnteresseerd zijn in hun cultureel erfgoed en dus ook niet in Conscience.

Abstract

Hendrik Conscience was one of the most famous writers of his time, in Belgium as well as in other European countries. Whereas some of his works remained well-known for a while through children's literature, Conscience's popularity waned considerably between both World Wars and today only a few people are still reading his work. The author of this article examines the cause of this decrease in popularity, using Albert Westerlinck's essay *Wie was Hendrik Conscience?* [Who was Hendrik Conscience?] (1938) as a guidance. Some of the alleged problems with Conscience's work (e.g. the outdated language, the romantic rhetoric, the lack of literary quality or superficial psychology) are carefully examined and mostly refuted. The author of this article concludes that Westerlinck's criticism of the Flemish readership was justified and even still relatively mild. Most people in Flanders are simply neither interested in cultural heritage nor in Conscience.

E-mail
philip.vermoortel@
gmail.com

Fig. 1: Viering van de honderdste verjaardag van de geboorte van Conscience in 1912. Bladzijde uit het *Guldenboek* door Achiel Kas. Stadhuis Antwerpen.

Zo'n veertig jaar geleden was het nog mogelijk om in Vlaanderen hier of daar een lezer te vinden die 'verslaafd' was aan Conscience. De stokoude vader van een goede vriend van mij las toentertijd uitsluitend de volledige werken van de man die zijn volk had leren lezen. En als hij ermee klaar was, begon hij opnieuw.

Hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe groter het aantal verslaafden en hoe intenser de verslaving. Tijdens zijn leven was Conscience zo populair dat er bij zijn huldiging in 1881, naar aanleiding van zijn honderdste boek, tienduizenden mensen naar Brussel afzakten. De inwijding van zijn standbeeld op het tegenwoordige Hendrik Conscienceplein in 1883 ging alweer gepaard 'met grootse feesten' (Verschaffel, 2001, p. 554). Bij zijn dood was de begrafenisstoet meer dan vijf kilometer lang (Lambin, 1974, p. 205). In 1912 kwam in Brussel twintigduizend man opdagen voor het huldeconcert dat gebracht werd door een koor van tweeduizend kinderen en achthonderd mannen en vrouwen (Van de Woestijne, 1949 (5), p. 374). In datzelfde jaar werd in Antwerpen een imposante stoet georganiseerd rond thema's en personages uit zijn werken. Er werd toen ook een bijzonder succesvolle tentoonstelling geopend die de kiem zou worden van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde, het huidige Letterenhuis, dat in 1933, vijftig jaar na Conscience's dood, zijn deuren opende met een permanente Conscience-tentoonstelling (De Ridder, 2008, p. 23-35; Roose & De Schuyter, 1912; 's Heeren, 2008, p. 64). In 1938 werd de honderdste verjaardag van *De Leeuw van Vlaanderen* in Antwerpen met de nodige luister en onder grote belangstelling herdacht, maar van de massale volkstoeloop van een halve eeuw eerder was toen al geen sprake meer (Eeuwfeest, 1938).

Conscienceverslaafden zijn er tegenwoordig niet meer. In het eerste college van dit jaar heb ik 87 studenten uit de eerste bachelor Toegepaste Taalkunde aan de KU Leuven (campus Brussel) een aantal vragen gesteld, zoals 'Wanneer heeft Conscience geleefd?' en 'Ken je de titel van een boek van hem?' Bijna de helft van de deelnemers kende nog de titel *De Leeuw van Vlaanderen*, slechts één vermeldde ook nog *De loteling* en een vijftal meende dat Conscience ook *Het verdriet van België* geschreven had. De helft van de studenten had geen idee wanneer Conscience geleefd heeft, een vierde situeerde de schrijver in de negentiende eeuw en de schattingen van het andere vierde liepen uiteen van de vijftiende tot de twintigste eeuw. De helft van de ondervraagden had al iets over hem gehoord op de humaniora en tien hadden op school zelfs een tekstfragment te zien gekregen. Maar niemand had een volledig werk van Conscience gelezen, al wist twintig procent toch nog dat hij zijn volk heeft leren lezen.

De tanende belangstelling voor Conscience is tussen de twee wereldoorlogen ingezet en kreeg haar definitieve beslag na de Tweede Wereldoorlog (Deprez, Gobbers & Wauters, 1999 (1), p. 153; Willekens, 1961, p. 5). In 1920 kon Ernest Claes De Witte nog *De Leeuw van Vlaenderen* laten lezen en naspelen, al reduceerde hij daardoor het boek eigenlijk al tot kinderliteratuur. In 1934 schreef Rob De Graeve: ‘Dat wij die op dit oogenblik reeds een geestelijke traditie hebben van meer zuivere en oprechte Kunst, niet langer ongemengd het Conscience-boek genieten, is dus niet te verwonderen.’ (De Graeve, 1934, p. 136) In 1941 stelde Eugène De Bock vast dat Conscience enkel nog gelezen werd ‘door kinderen en eenvoudigen van geest’ (De Bock, 1941, p. 321). En in 1946 constateerde Maurice Gilliams:

[O]p een bepaalde leeftijd en in de maatschappelijke positie waar wij ons in bevinden, zijn we verlegen om van onze bewondering voor Conscience openlijk blijk te geven. De belangstelling die wij eens voor zijn werk aan de dag legden, verschuiven we naar onze prille jeugd, naar de onverantwoorde gezindheid van onze vlegeljaren. Op latere leeftijd schijnt het ons niet meer te betamen – en het behoort ook niet meer tot onze lieve wenschen – één van die goede en schoone geschiedenissen te lezen, kritisch wellicht, maar nu met de toegevend rijpe en ontvankelijke rijpe aandacht, die zij spijs hun gebreken en onvolkomenheden zeer verdienen. (Gilliams, 1946, p. 579)

In 1969, ten slotte, concludeerde Bernard-Frans van Vlierden: ‘De rijpere lezer vandaag leest de werken van Conscience niet meer’ (Van Vlierden, 1969, p. 26). In 1983 besloot Albert Westerlinck om daar, ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van Conscience overlijden, wat aan te doen. Hij schreef een boekje met de uitdagende titel *Wie was Hendrik Conscience?*¹ Volgens Westerlinck lag de oorzaak van de verdwenen waardering voor Conscience in het gebrek aan empathie van de moderne Vlaamse lezer. In zijn inleiding formuleert hij dat als volgt:

Het is voor vele zich gecultiveerd noemende mensen moeilijk zich in te leven in kunstwerken van vroegere tijdperken, ze juist te evalueren en ten volle te waarderen, omdat zij ons ánders voorkomen dan eigentijdse. Zij vinden de oudere literatuur dikwijls ouderwets, gedemodeerd, of zij blijft, om ene [*sic*] of andere reden, voor hen grotendeels gesloten. (Westerlinck, 1983, p. 7)

---

¹ In 2012 in Schilde opnieuw uitgegeven in facsimile door Mamixring De Loteling en de Gilde van Baas Gansendonck, met een inleiding van Ludo Simons.

Westerlinck maakt vervolgens de vergelijking met de noodzaak om veel te reizen wanneer men andere culturen wil leren waarderen. Op die manier wil hij duidelijk maken dat wie zich opsluit in zijn eigen en eigentijdse cultuur op den duur 'de waangedachte' ontwikkelt dat *zijn* cultuur 'zich in voortdurende vooruitgang naar een steeds hoger niveau ontwikkelt en dat hedendaagse literaire werken van betere kwaliteit zijn dan die van vroegere tijdperken' (Westerlinck, 1983, p. 7).

Westerlinck probeerde dus Conscience weer tot leven te wekken door de gemiddelde Vlaamse lezer te wijzen op zijn bekrompen kijk op de wereld en de geschiedenis. Merkwaardig is dat hij niet rept van de taal van Conscience, want die wordt meestal beschouwd als een van de grootste barrières (Verschaffel, 2001, p. 555). Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft Julius Pée niet minder dan achttien werken van Conscience 'hertaald'. In een brief aan uitgever Gabriël Opdebeek stelde hij onomwonden: 'Consc. mag in zijn oorspronkelijke vorm niet meer herdrukt worden' (Brief, 10/03/43, Julius Pée aan Gabriël Opdebeek, Stadsarchief Lokeren). Karel Jonckheere heeft in het begin van de jaren zeventig voor Manteau nog eens vier romans van Conscience 'hertaald' omdat hij Conscience 'taalkundig gehandicapt' vond (Jonckheere, 1963, p. 966). In de jaren 1960-1970 bracht de D.A.P. Reinaert Uitgaven een viertal zogenaamde Keur Omnibussen op de markt, maar ook daarin was alles door de handen van een aantal bewerkers gegaan.

Op verzoek van het Davidsfonds heb ik in 1984 samen met een collega-assistente en onder de supervisie van professor Marcel Janssens, de eerste druk van *De Leeuw van Vlaenderen* gemoderniseerd. Het kwam erop neer dat we de 'ch' achter woorden als 'mensch' moesten schrappen en 'des' moesten vervangen door 'van de'. Het valt echter te betwijfelen of dergelijke ingrepen meer lezers naar Conscience lokken. Wie hem écht wil lezen, zal zich niet laten tegenhouden door zijn met gallicismen doorspekte taal, noch door een verouderde spelling. En indien het al aan de taal zou liggen dat Conscience niet meer gelezen wordt, hoe komt het dan dat de Vlamingen evenmin werk lezen van tijdgenoten zoals August Snieders, Domien Sleenckx of Pieter-Frans Van Kerckhoven, die niet alleen qua taal, maar ook qua literaire kwaliteit hoger dan Conscience heten te staan? (Lambin, 1974, p. 191)

Westerlinck vermeldt evenmin een ander probleem: het zogenaamd lage artistieke niveau van Conscience's werk (Verschaffel, 2001, p. 555). Jan-Baptist David wond er zich al over op en het is een constante in tal van beschouwingen over Conscience. Karel van de Woestijne vond bijvoorbeeld dat het werk van Conscience ver beneden dat van Bosboom-Toussaint stond, en ook onder

Lieber Beets ^{m. N. Conscience op den vlijender brief van Nicolaas}
Beets:

Hooggeachtte heer,

Ik ben u een beste dankbaar voor den vriendelijken gelatenheid die
 Gij meester in de Mechanische Kunst, de goedheid hebt van
 mijne bevestigde Vlaamse broeder, ter gelegenheid der afdruyning
 van zijn gezeggt 100te boekje, te laten
 Het Vlaamse wilt mij een plechtige hulde brengen. Welk ik
 deze eenigzins vertand, dan is het deelde deel het gezeggt
 deel en door de houwelid, niet door de verdienste van het
 gebroeder. Onder die laatste gepikt toet, kan niet van
 met ik het ydruwe, opwezen tegen een helstande
 Camera obscura. Ik had, in alle geval, in mijn loop
 loopbaar, en met het oog op den toestand van het Vlaamse
 volk, aan vele andere vermindert dan die het heere
 esthetiek te bevestigde, en het, de kunst van de
 vele opofferinge gedaan. Blijft nu volk teelt en wil
 het mij bevoorrecht beloven, die allesz meer ik in goud
 aan.

Heer heer Gij, ik zal wel geloof, dat het mij hoort vlijend
 is in mij met vertentis vervult, van een hooge
 land een heilighen gelovende te ontvingen.

Uw nederige dienaar en vulligste kunstgenoot

Conscience

d. om!

144135/2

C34
A. L. Beets

Fig. 2: Door Hendrik Conscience eigenhandig gemaakt afschrift van zijn antwoord aan Nicolaas Beets. Op de keerzijde staat een afschrift van de brief van Beets, eveneens in Conscience's handschrift. Beide brieven dateren uit 1881, maar een preciezere datering ontbreekt.

Letterenhuis, C34/B/144135/2.

dat van Van Lennep, Hofdijk en zelfs Drost. Jonckheere had alle lof voor Conscience als verteller, maar 'veel reserves' bij Conscience 'als schrijver met stijl en met de durf om menselijke spelonken af te tasten'. Gilbert Degroote constateerde een gebrek aan 'hoge artisticeit' en Karel Wauters deed het werk van Conscience af als 'te rudimentair' (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 411-412; Lambin, 1973, p. 213; Lambin, 1974, p. 59; Van de Woestijne, 1949, p. 368 en 373; Jonckheere, 1963, p. 967; Degroote, 1966-1967 (I), p. 100; Deprez, Gobbers & Wauters, 1999 (1), p. 169).

Merkwaardig genoeg was Conscience de eerste om dat toe te geven. In 1881, toen hij gehuldigd werd omdat zijn honderdste boek verschenen was, schreef hij aan Nicolaas Beets:

Het Vlaamsche volk wil mij eene plechtige hulde brengen. Heb ik deze eenigszins verdiend, dan is het slechts door het nagejaagde doel en door de hoeveelheid, niet door de verdiensten van het geleverde. Onder dit laatste opzicht toch, kan niets van wat ik heb geschreven, opwegen tegen uwe helstralende *Camera obscura*. Ik had, in alle geval, in mijne lange loopbaan, en met het oog op den toestand van het Vlaamsche volk, aan vele andere vereischen dan die der hoogere esthetiek te beantwoorden, en heb, als kunstenaar, daartoe vele opofferingen gedaan. (Brief, ??/1881, Hendrik Conscience aan Nicolaas Beets, Letterenhuis C34/B/144135/2)

Maar ook het artistieke niveau van Conscience's werk kan niet verklaren waarom hij niet meer gelezen wordt. Veel werk van zijn tijdgenoten in binnen- en buitenland is beslist niet van een hoger niveau. Hoe valt anders te verklaren dat hij tot ver buiten de Belgische landsgrenzen uitermate populair en beroemd was? (Verschaffel, 2001, p. 554 en 566) Alexandre Dumas (die hem overigens plagieerde) en Théophile Gautier zwaaiden met lof (Lambin, 1974, p. 175). Vincent van Gogh schreef op (of omstreeks) 2 september 1889 aan zijn broer Theo het volgende over Conscience's Kempense novellen:

Parlant de cela – il n'y a pas très longtemps à Arles je lisais je ne sais plus quel livre de Henri Conscience. Si tu veux c'est excessivement sentimental, ses paysans, mais parlant d'*impressionisme* sais tu qu'il y a là-dedans des descriptions de paysage avec des notes de couleur d'un juste, d'un senti, d'un primitif de *premier* ordre. Et c'est toujours comme cela. Ah mon cher frère ces bruyeres-là de la Campine c'était pourtant quelque chose. Mais enfin cela ne reviendra pas, et en avant.

Il – Conscience – avait décrit une maisonnette toute neuve avec toit de tuile tout rouge en plein soleil, un jardin avec de l'oseille et oignons, les pommes de terre à verdure sombre, une haie de hêtre, une vigne et plus loin les sapins, les genets tout jaunes. N'aie pas peur, c'était pas du Cazin mais du Claude Monet. Puis dans l'exces même de sentimentalité il y a de l'originalité. (Van Gogh, s.a., Brief 798)²

Het is natuurlijk waar dat Conscience zich zoals de meeste van zijn tijdgenoten heeft toegelegd op 'littérature de consommation' (Lambert, 1980, p. 81), maar daarin laat hij dan toch een fenomenaal vakmanschap zien. In novellen als bijvoorbeeld *Siska van Roosemael* (1844), *Blinde Roza* (1850) en *Rikke-tikke-tak* (1851) weet hij zijn lezers steeds weer meesterlijk te bespelen, te ontroeren of te doen glimlachen. Van *Bavo en Lieveken* (1865) kan een film worden gemaakt die naast *Oliver Twist* kan staan. *Baes Gansendonck* (1850) is een grandioos boek, alleen al door de schat aan zegswijzen en spreekwoorden die erin verwerkt is. Langdradig is Conscience nooit en in de meeste van zijn boeken zit een vaart die de lezer willens nillens in zijn ban houdt. Zelfs Louis Paul Boon moest Consciences 'niet te betwisten vertellers-talent' erkennen (Boon, 1969, p. 10).

Consciences verteltrant is vaak hyperromantisch en geëxalteerd. Daarover kan men meesmuilen, maar men kan zijn stijl en aanpak ook zien als een soort van code, net zoals bijvoorbeeld de stomme film een eigen, eveneens erg geëxalteerde code heeft. Eenmaal men die code aanvaard heeft en bereid is om binnen te treden in de wereld die de kunstenaar schept, wordt alles juist heel expressief. Een treffend voorbeeld daarvan vormt de volgende beschrijving van een veldslag uit *De boerenkrijg*.

Maer ruiters en voetgangers volgen hen op de hielen, en hakken en schieten en steken en kerven, dat hunne armen tot lamheid toe vermoeijen. Geen enkele mag ontsnappen! Het is eene afschuwelyke menschen-slagting, die vergezeld gaet van onzeggelyk gekerm, van snydende hulpkreten, van yselyke verwenschingen, van hartverscheurend noodgehuil; maer alles zakt in woeste vaert verder en verder weg, en dryft allengskens naer den gezigtseinder af..... tot dat slechts nog een onkenne-lyk gebrom, een zwak gebruis in de lucht schynt te vloten, en op de

---

² De talrijke fouten in de tekst (zoals ontbrekende accenten en liggende streepjes in bijvoorbeeld 'c'etait' en 'sais tu') zijn voor rekening van Van Gogh.

gansche vlakke niets meer overblyft dan hoopen verminkte lyken en breede plassen bloed..... (II, p. 197)

Een veldslag beschrijven is op zich al geen sinecure, maar de uiterst plastische en dynamische manier waarop Conscience dat hier doet, getuigt toch van heel veel talent. Het sterkst en het modernst is hij echter waar hij het meest realist is. In *De boerenkrijg* beschrijft hij op een bepaald moment een rij mensen die in de verte, de een na de ander, zich langzaam naar de kerk begeven. Zo traag gaat het, dat je bijna geen beweging ziet. Gelukkig zijn er tussen al die in het donkerblauw geklede kerkgangers een paar ‘kleurigen’, anders zou je niet eens zien dat er beweging in de rij zit. En dat beschrijft Conscience als volgt:

Langs de voetpaden die van uit de donkere bosschen, door weiden en velden, kerkwaerts zich slingerden, kwamen talryke huisgezinnen afgezakt; mannen, vrouwen, kinderen, allen met een kerkboek, met eenen rozenkrans of met beide te gelyk in de hand.

Vermits de nauwe paden slechts een enkel mensch konden doorlaten, gingen al deze personen een voor een en dicht achter elkander. Van verre scheen de gang dezer lieden zeer traeg; en, ware het niet geweest dat het bonte tooisel der vrouwen met zyn hoogrood, en groen, en geel, en wit, tusschen de donkerblauwe dragt der mannen hadde gewemeld en dus de beweging merken liet, men zou somwylen gedacht hebben dat deze reijen menschen gansch roerloos in de velden stonden. (I, p. 12-13)

Couttenier heeft erop gewezen dat Conscience al vanaf zijn eerste schrijfsels uitmuntte in dergelijke picturale beschrijvingen. Hij noemt dit plastische talent terecht ‘Consciences handelsmerk’. Een groot deel van de kracht van Consciences historische romans en meer in het bijzonder van *De Leeuw van Vlaenderen* ligt in zijn talent om zijn lezers geloof te doen hechten ‘aan de echtheid en waarheid van de met grote verbeeldingskracht opgeroepen feiten’ (Van den Berg & Couttenier, 2009, p. 403 en 404).

We kunnen ons na al deze overwegingen afvragen of Westerlinck in zijn kritiek op de houding van de doorsnee Vlaamse lezer al met al niet veel te voorzichtig is geweest. Het is niet dat de Vlaming niet genoeg reist of om zich heen kijkt om ook het verleden te kunnen waarderen, het is dat het hem gewoonweg niet interesseert. De gemiddelde Vlaming is al tevreden met leeuwenvlaggen, weiden als wiegende zeeën, zwart-gele verkeerspalen en vooral niets in de buurt dat Frans is, spreekt of klinkt. In alle ons omringende landen kan men zich in een eenvoudige krantenwinkel de werken aanschaffen van

Dickens, Hugo, Goethe, Dante, Cervantes, De Camões, Ibsen en Andersen. Bij ons is er vandaag ook in de betere boekhandel niets van Conscience te verkrijgen. Zelfs zijn tweehonderdste verjaardag heeft geen enkele uitgever op het idee gebracht om ook maar één werk van hem opnieuw op de markt te brengen.³

Conscience is blijkbaar wel deel gaan uitmaken van onze Vlaamse canon, maar in tegenstelling tot de gecanoniseerde schrijvers uit de ons omringende landen wordt zelfs op school nauwelijks nog iets van hem gelezen, zoals uit mijn kleine enquête is gebleken. Overigens is de vraag hoe lang hij nog zal deel uitmaken van die canon. In 1953 plaatsten de 11.250 luisteraars die deelnamen aan een enquête van Studio Antwerpen van het N.I.R. *De Leeuw van Vlaenderen* op de vijfde plaats, na onder meer *De Witte, Pallieter* en *De vlasschaard* (Lambin, 1974, p. 3-5). In de lijst van de dertig onsterfelijke Vlaamse werken die *Knack* in 2008 publiceerde was het boek al gezakt naar de veertiende plaats. In de veel langere lijst die de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden in 2002 liet samenstellen, komen Conscience en zijn *Leeuw* zelfs niet voor (noch tussen de 108 belangrijkste schrijvers, noch tussen de 125 belangrijkste werken). Maar daar ligt de Vlaming allemaal niet van wakker.

Conscience had het kunnen weten: 140 van de 470 intekenaren op *De Leeuw van Vlaenderen* waren Nederlanders. Uit Brugge, waar het boek zich toch hoofdzakelijk afspeelt, waren er dat slechts acht (Vanhoutte, 2012, p. 99). Op 11 mei 1881 sprak hij de Koninklijke Academie van België als volgt toe:

Le plus grand obstacle à vaincre n'était pas l'injuste prévention des hommes politiques et d'une partie des classes supérieures, mais surtout l'indifférence de la masse du peuple flamand lui-même, lequel depuis un siècle sans contact avec la civilisation et sans littérature, avait oublié qu'il existait des livres, et ne lisait plus... plus rien! (Conscience, 1881, p. 27)⁴

---

³ Het Letterenhuis heeft in samenwerking met ASP wel een (herziene) heruitgave op de markt gebracht van de tekstkritische editie van de eerste druk van de *Leeuw van Vlaenderen*, bezorgd door en met een nawoord van Edward Vanhoutte uit 2002, maar de distributie laat te wensen over. Ik heb in verscheidene boekhandels nagevraagd of er nog iets van Conscience verkrijgbaar was en het antwoord was steeds weer negatief.

⁴ De grootste hinderpaal die men moest te boven komen, was niet het onrechtvaardig vooroordeel der staatkundige mannen en van een deel der hogere klassen: het was vooral de onverschilligheid der vlaamsche [sic] volksklas zelve, die, sedert eene eeuw verstoken van gemeenschap

De man die zijn volk heeft leren lezen, wordt door dat volk niet meer gelezen. En dat ligt niet alleen aan de man, maar evenzeer aan zijn volk. Daarin had Westerlinck overschot van gelijk.

Literatuurlijst

- Antheunis, M. (geboren Conscience)** (1912). *Hendrik Conscience. Eenige bladzijden uit het leven mijns vaders*. Leiden: Sijthoff's.
- Boon, L.P.** (1969), *Geniaal... maar met te korte beentjes. Essays en polemieken*. Amsterdam: De Arbeiderspers. (Floret nr. 24).
- Conscience, H.** (1881). *Redevoering uitgesproken door Hendrik Conscience in de Koninklijke Academie van België den 11 Mei 1881, voorafgegaan door eene Inleiding over de Zaak Schoep*. Brussel: Havermans.
- De Bock, E.** (1941). 'Hendrik Conscience'. In Elaut, L., Grootaerts L., Van Roosbroeck R. & Vermeylen A. (red.), *100 Grootte Vlamingen. Vlaanderens roem en grootheid in zijn beroemde mannen*. Antwerpen: Utrecht/Antwerpen: De Haan/Standaard-Boekhandel.
- De Graeve, R.** (1934). *Conscience*. s.l.: Davidsfonds. (Volksreeks nr. 248)
- Degroote, G.** (1966-1967). 'Onuitgegeven en weinig gekende brieven van Hendrik Conscience (1835-1883)' (2 delen). *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 20: 99-127 en 21: 109-233.
- Deprez, A., Gobbers, W. & Wauters, K.** (red.) (1999). *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de negentiende eeuw* (3 delen). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- De Ridder, M.** (2008). *Ouverture 1912. Literatuur en Vlaamse Beweging aan de vooravond van de Grote Oorlog*. Antwerpen, AMVC-Letterenhuis.
- Eeuwfeest van H. Conscience's 'Leeuw van Vlaanderen'**. *Antwerpen 9 & 10 juli 1938. Officieel Programma* [1938]. Antwerpen: Gazet van Antwerpen.
- Gilliams, M.** (1946). 'Notities over Hendrik Conscience geschreven in 1923'. *De Vlaamsche Gids*, 30 (10, september): 577-581.
- Jonckheere, K.** (1963). 'Hendrik Conscience, de verminkte. Bij de 150^e verjaring van zijn geboorte'. *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 16 (3de reeks): 958-968.
- Lambert, J.** (1980). 'De verspreiding van Nederlandse literatuur in Frankrijk: enkele beschouwingen'. *Ons Erfdeel*, 23: 74-86.
- Lambin, M.** (1973). 'Eerbetoen en harde klappen.' *Vlaanderen*, 22 (nr. 134 'Hulde aan Hendrik Conscience'): 212-215.

---

met de beschaving en zonder letterkunde, vergeten had dat er boeken bestonden, en niets meer las.... niets meer. (Conscience, 1881: 44)

- Lambin, M.** (1974). *Bladzijden uit de Roman van de Romancier Hendrik Conscience*. Antwerpen: De Vlijt.
- Roose, G.P.M. & De Schuyter, J.** (1912). *Kort geschiedkundig overzicht van de feiten, waarop Hendrik Conscience de romans bouwde, voorgesteld in den praalstoet, ingericht binnen de goede stede Antwerpen, bij de honderdste verjaring zijner geboorte. 1812-1912*. Antwerpen: Patria.
- 's Heeren, D.** (2008). 'Expo 1933-2008'. *Zuurvrij* 14 (juni): 64-69.
- Van den Berg, W. & Couttenier, P.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Van de Woestijne, K.** (1949). Conscience herdacht. *Verzameld werk. Vijfde deel. Beschouwingen over literatuur*. Brussel: Manteau: 367-374 (Oorspronkelijk gepubliceerd in N.R.C. van 16 juli 1912).
- Van Gogh, V.** (s.a.). *The Letters. The Complete Illustrated and Annotated Edition*. Edited by Leo Jansen, Hans Luijten, Nienke Bakker of the Van Gogh Museum in association with the Huygens Institute. <<http://vangoghletters.org>> [31 maart 2013].
- Vanhoutte, E.** (2012). 'Hendrik Conscience als marketeer van eigen werk'. *Zuurvrij* 22 (juni): 97-103.
- Van Vlierden, B.-F.** (1974). *Van in 't wonderjaer tot De verwondering*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel. (2de druk)
- Verschaffel, T.** (2001). 'De kwade faam van Conscience'. *Ons Erfdeel*, 44: 552-568.
- Westerlinck, A.** (1983). *Wie was Hendrik Conscience?* Leuven/Amersfoort: Acco.
- Willekens, E.** (1961). *Hendrik Conscience 1812-1883*. Brussel: Manteau.